

De Gemeenteraadsverkiezingen

★

Gemeenteraadsverkiezingen en verstedelijking

door Wilfried DEWACHTER,

Geassocieerd docent aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

★

Traditioneel bestudeert men verkiezingen aan de hand van de uitslagen. Dit is begrijpelijk omdat dit onderzoeksmateriaal is dat onmiddellijk voor de hand ligt en politiek bekeken meestal het verst reikend is. Daardoor komt het dat andere aspecten van de verkiezingen minder gemakkelijk in de research doordringen, ook al hebben deze aspecten een aanzienlijke betekenis voor het verkiezingsgebeuren (1). Zulk een aspect is duidelijk de verkiezingsgestalte. Bij de parlementsverkiezingen is het vrij hachelijk deze verkiezingsgestalte scherp naar voren te halen, omdat men enkel in de tijd kan vergelijken, nl. met voorgaande parlementsverkiezingen (2). Bij de gemeenteraadsverkiezingen echter kan de verkiezingsgestalte zeer duidelijk aangewezen worden, al was het maar doordat zij bij de gemeenteraadsverkiezingen in België in honderden vormen optreedt. De verkiezingsgestalte is bij parlementsverkiezingen even fundamenteel aanwezig als bij de gemeenteraadsverkiezingen; doch bij deze laatsten is zij veel meer zichtbaar en aanwijsbaar doordat de verschillen, en dan ook de implicaties, voor het grabbelen liggen (3). Een onderzoek naar de betekenis van deze verkiezingsgestalten voor de gemeenteraadsverkiezingen zelf dringt zich dan ook op.

(1) Bij de parlementsverkiezingen in België is de machtsverwerving gespreid over vijf momenten: de lijstensamenstelling, de verkiezingsgestalte, de keuzedaad, de motivering van de kiezer en de verwerking met zijn vertekenende tendensen; zie: DEWACHTER W., *De wetgevende verkiezingen als proces van machtsverwerving in het Belgisch politiek bestel*. Antwerpen, 1967, blz. 28-35 en 56-109.

(2) Wel kunnen wat de Belgische parlementsverkiezingen betreft, enige verschillen optreden naargelang het kiesarrondissement.

(3) Het is zelfs zo dat bij de gemeenteraadsverkiezingen de verkiezingsgestalte een bijna gemakkelijker hanteerbaar gegeven of variabele is, dan de uitslag zelf.

I. De verkiezingsgestalte bij de gemeenteraadsverkiezingen.

De verkiezingsgestalte is het geheel, het resultaat van op mekaar inspelende of tegenspelende structuren en posities, rolvervullingen en activiteiten, kortom van sociologisch functioneren. De hoofdkomponenten van deze sociale gestalte bij de verkiezingen zijn de partijen, de kandidaten, de strijdpunten en de propaganda. Deze componenten zitten vaak ingewikkeld in mekaar geweven. Zo heeft de verkiezingskampagne, component zijnde van de totale gestalte, een functie voor het geheel. Zo zijn partijen en kandidaten korrelatief, maar kandidaten en programma's kunnen diskongruent zijn. De onderlinge verhouding van de componenten m.a.w. de structuur van de verkiezingsgestalte, is met deze complexiteit tevens nog veranderlijk. En toch kan de verkiezingsgestalte als een geheel, een gegeven, een entiteit opgevat worden. De verkiezingsgestalte is het beslag van het optreden van de sociale geleidingen die aan de verkiezingscompetitie deelnemen. Zij is de complexe resultante van de actie van de politieke acteurs en groeperingen naar de keuzegeleding van de kiezer toe. Deze sociale gestalte dient zich aan de kiezer aan. Zij is hem vóórg gevormd. Zij is voor hem de konstituerende en tevens begrenzen de realiteit van de verkiezingen. Zo zijn de verkiezingen voor de kiezer niet uitsluitend meer een tijdstip — de « vier jaar minus één seconde » (4) — maar een « moment » waar in het heden een stuk verleden en een toekomst zit.

De betekenis van deze sociale vormgeving ten aanzien van de verkiezingen, en op de eerste plaats al ten aanzien van het keuzegeleding is duidelijk waar te nemen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Zowel qua uitbouw als qua aantal partijen en lijsten zijn er zeer grote verschillen van gemeente tot gemeente. Een inzicht in deze werkelijkheid, alsmede het voortdurend besef van deze grote dispariteiten, zijn absoluut nodig om de gemeenteraadsverkiezingen in hun eigenheid te vatten.

Zonder de partijen en lijsten te gaan onderzoeken naar hun ideologieën en doktrines, naar hun akties, naar hun maatschappelijke inplantingen of hun sociale verankering, naar hun machtsposities, naar hun structuur, organisatie of vereniging, naar hun personeelskapaciteiten — wat in feite een zeer grondig onderzoek zou vergen —, kan men toch van de bij de gemeenteraadsverkiezingen aanwezige partijen en lijsten een klassifikatie opmaken die sterk de inzichtelijkheid in de gemeenteraadsverkiezingen verhoogt. Deze klassifikatie is voornamelijk gebouwd op de inhoudelijke elementen van deze partijen en lijsten.

(4) JONKERGOUW T., *Demokratie in de gemeente*. In *Intermediair*, 1970, nr 11, blz. 27.

Er zijn bij de Belgische gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964 op de eerste plaats getrouwe gemeentelijke afdelingen, plaatselijke realisaties van de nationale politieke partijen, zowel de drie traditionele CVP, BSP en PVV als de meer « harde » partijen Volksunie, KPB en FDF/RW. De gemeenten in de Brusselse agglomeratie geven hiervan een ganse voorbeeldengamma.

Daarnaast kent men de uitsplitsingen van deze klassieke nationale partijen over hun tendensen. Zo treft men langs CVP zijde soms arbeiderslijsten aan, boerenlijsten, middenstands- en burgerijlijsten; voorbeelden hiervan in 1964 zijn Luik en Hoei. Zo splitsten de kommunisten zich in 1964 dikwijls in kommunisten van de lijn Moskou en kommunisten van de strekking Peking.

Soms komt een tweede plaatselijke groepering van een nationale partij in de gemeente tot stand, meestal onder de vorm van een dissidentie. Voorbeeld hiervan in 1964, is de ietwat verplichte socialistische dissidentie van Roger Roch in La Louvière.

Minder in aantal maar toch ook aanwezig, zijn de gemeentelijke lijsten van de zeer kleine partijen in ons nationaal politiek bestel, zoals de Rassemblement National-Nationale Beweging en de Parti Social Indépendant (L'Allemand).

Een andere reeks lijsten en partijen zijn deze die gevormd zijn op basis van elementen uit de nationale politiek, maar die evenwel geen nationale partijkaders hebben. Voorbeelden hiervan zijn de lijsten: Retour à Liège in de Voerstreek en de lijst Liberté Linguistique in Kraainem. In deze categorie dienen ook die lijsten ondergebracht die tot stand gebracht of sterk gepatroneerd worden door drukkingsgroeperingen. Een aantal « vlaamse » lijsten, gesteund door de Vlaamse Volksbeweging, als bijv. de lijst Vernieuwing in Puurs, dienen hiertoe gerekend; zo ook de lijsten: Verdediging van onze Vrijheden in Dilbeek, Alsemberg en Strombeek-Bever gestimuleerd door de drukkingsgroep « Les Amis des Libertés fondamentales » (Alpha).

Weer een andere serie lijsten worden gevormd door coalities tussen verschillende partijen. De meest voorkomende coalities in 1964 zijn CVP-PVV en BSP-PVV. Dit zijn nochtans niet de enige mogelijkheden van coalitie, getuige de Volksunie-PVV-Middenstandslijst in Roeselare en de CVP-Volksunie coalitie in Borgerhout.

De grote meerderheid aan lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen zijn plaatselijke lijsten, hoofdzakelijk onder het etiket « Gemeentebelangen ». Maar de plaatselijke politiek is vindingrijker in het naam geven aan zijn politieke opstelling, getuige hiervan bijgaande steekproef van lijstnamen (en deze lijst is lang niet volledig). Men kent in 1964: De Ware Volksvrienden, Katholieke Opbouwers, Rechtvaardige Gemeentebelangen, De

Toekomst, Eén tegen Allen, Elk zijn Recht, Demokratische Gemeentebelangen, Voor ieders Welzijn, Recht voor Allen en Recht voor Iedereen, Behartiging ieders Welzijn, Vredespartij, Radikalen, De Nieuwe Ploeg, Sport- en Gemeentebelangen, Partij voor Waarheid en Recht, Nieuwe Katholieken, Verwaarloosde Hoeken, Harmonie Sint-Cecilia, Fanfare de Eendracht, Ceciliblok, Pro deo et Patria, Weldoen en laten zeggen, Gemeentewelzijn « Moet en Kan », Welvaart en Gemeentevaardigheid, Gemeentebelangen Sociaal Beleid en Vooruitgang, Volksgezinde Partij, Lust en Leven (5).

Een zeer zware opgave bij de studie van de gemeenteraadsverkiezingen is de identifikatie van de lijsten, nl. het onderkennen van de politieke realiteit die schuilt onder de benaming die medegedeeld wordt. Onderhavig lijstje, dat een aantal politieke realiteiten aangeeft die schuil gaan onder het etiket « Gemeentebelangen » of « Intérêts Communaux », illustreert dit heel duidelijk. Deze benaming wordt soms gebruikt

- door de Volksunie,
- door liberaal-socialistische koalities,
- door liberale lijsten,
- door plaatselijke belangen,
- door een katholieke konservatieve lijst,
- door dissidente socialisten,
- door liberaal-CVP koalities,
- door de CVP,
- door de Parti Social Indépendant,
- door een coalitie van dissidente socialisten, met liberalen, CVP'ers en onafhankelijken,
- door dissidente CVP'ers.

Deze verduiking van de politieke werkelijkheid achter « gemeenplaatsige » etiketten heeft verschillende redenen, zo o.m. de politiek die in 1964 door de CVP gevoerd werd om zoveel mogelijk (en de lijstnaam was hiertoe een middel) de gemeenteraadsverkiezingen toe te spitsen op de gemeenteproblemen, i.p.v. op de nationale politiek (6). Om de moeilijkheid van de identifikatie van de lijsten op te lossen werd in deze studie, en ook in deze over de partijkeuze, gebruik gemaakt van vele en zeer

(5) Men vindt ook hier en daar pogingen tot vermaak op de rug van de gemeenteraadsverkiezingen; getuige hiervan de lijst: « Tarzansvrienden » in 1964 in Ettelgem, die een totaal van 6 stemmen behaalde.

(6) Deze verhulling komt mede ook door een zekere hang naar juridisme bij een aantal ambtenaren die verkiezen de lijst aan te duiden eerder met de meestal politiek niets zeggende naam van de lijstenaanvoerder, dan met de indikatieve, maar meer « politieke » omschrijving van de partij- of lijstidentiteit.

diverse middelen : participerende observatie, ondervraging van lijstaanvoerders, van gemeentesekretarissen en partijsekretarissen, bevraging van politiek-onderlegde personen uit verschillende gemeenten, uitpluizen van persberichten, inlichtingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, vergelijkingen met de lijsten en partijen bij voorgaande gemeenteraadsverkiezingen en met de vorige samenstellingen van de schepencolleges. Ondanks deze veelheid en verscheidenheid kan de identifikatie die hier is doorgevoerd niet steeds volledig bevredigend worden genoemd, mede ook door het feit dat haast elke klassifikatie enige reductie inhoudt. In de belgische nationale politiek is in de zestiger jaren op het vlak van de partijen heel wat in beweging, zowel binnen als buiten de drie traditionele partijen. De gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964 droegen, gezien hun tijdssituatie, soms deze veranderingen in kiem. Maar deze « embryonale » tendensen zijn moeilijk te onderkennen. Bovendien zetten sommige zich door terwijl andere afsterven. En dit maakt de partijidentifikatie er maar des te moeilijker om. Het criterium ter klassifikatie is luidelijk de stand van het « embryo » op 11 oktober 1964 en *niet* de ontwikkeling nadien.

Waar de uitbouw van de partijen en de lijsten een zeer grote verscheidenheid vertonen, daar blijft de onderlinge combinatie van partijen en lijsten zeker niet ten achter. Bij de gemeenteraadsverkiezingen treden er vaak aantal in competitie tredende lijsten van gemeente tot gemeente zeer grote verschillen op. Zo heeft in 1964 Brussel (stad) 9 lijsten, Ukkel 10 en Sint-Pieters-Jette slechts 3 lijsten ; Luik (stad) heeft 10 lijsten, Grivegnée, Montegnée, Tilleur, Vivegnies hebben er elk 3 en Cheratte slechts 2. De Antwerpse agglomeratie vertoont in dit opzicht een vrij homogeen beeld : Antwerpen, Berchem, Borgerhout, Merksem en Mortsel hebben elk 5 lijsten wijl Deurne, Hoboken en Wilrijk 5 lijsten hebben. Bovendien zijn de vijf nationale lijsten overal aanwezig behoudens deze uitzonderingen : twee liberale lijsten in Berchem, een CVP-Volksunie coalitie in Borgerhout en geen kommunistische lijst in Mortsel. Doch dit voorbeeld toont niet de sterke verschillen van gemeente tot gemeente tussen de in competitie tredende lijsten minimaliseren

Tot zover werd met een operationalisering van de verkiezingsgestalte naar aard en aantal der partijen gewerkt. Dit is verantwoord omdat de partijen of lijsten in de Belgische verkiezingsregeling het voornaamste element der vormen. Maar de partijen zijn niet de enige component van de verkiezingsgestalte, ook en zeker bij de gemeenteraadsverkiezingen niet.

deze gemeente treedt een belangrijke figuur uit de nationale politiek als lijstaanvoerder op ; in gene gemeente kan men nauwelijks meer dan plaatselijke grootheden van wijken en buurten op de lijsten verzamelen. In deze gemeente is er een werkelijk beleidsvoorstel aanwezig ; in die

andere gemeente kennen de kandidaten nauwelijks de elementaire regels van het gemeentebesleid. In deze gemeente voert men de verkiezingscampagne mede met elementen uit de nationale politiek; in die andere gemeente wordt de verkiezingscampagne inhoudelijk gekenmerkt door de gemeentelijke problematiek. In deze gemeente is de inzet van de verkiezingen de taalpolitiek van de regering of de samenvoeging van de gemeente door de wetgever, in weer andere gemeenten gaat het om het bevoordelen van deze of gene wijk door het gemeentebestuur. Zo wordt in een bepaalde gemeente een oppositie tegen een bepaald bouw- en urbanisatieproject dat sterk gestimuleerd werd door een vooraanstaand parlementair, gecentreerd en gedragen door een plaatselijke lijst van een andere nationale partij die, als fundamenteel programma nogal andere bekommernissen heeft. Zo wordt in een andere gemeente een nationale partijlijst tweeslachtig doordat zij aangevoerd wordt door een kandidaat, van wie, uit hoofde van de verpachting van landbouwgronden, een groot deel van de gemeente gedeeltelijk sociaal-ekonomisch afhankelijk is. En deze verschillen van gemeente tot gemeente in partijen, in kandidaten, in programma's, in campagnes en in strijdpunten verbreden en versterken zich doordat zij onderling zeer wisselend gekombineerd en gestructureerd zijn.

II. Plaatselijke en nationale verkiezingsgestalte.

Het zou sterk verhelderend werken en de gemeenteraadsverkiezingen veel beter in hun ware gedaante leren kennen, indien op een duidelijke, liefst beeldrijke manier kon aangeduid worden in welke gemeenten de plaatselijke belangen en in welke gemeenten de nationale oriëntaties overwegen. Dit kan bereikt worden door het plaatsen van elke gemeente op een schaal en deze schaalwaarde kartografisch voor te stellen.

Het opzet bij dit onderdeel van de studie is dan ook na te gaan in hoever de verkiezingsgestalte een plaatselijke vorm heeft gekregen, een vormgeving gebouwd op de gemeentepolitiek, en in hoever deze verkiezingsgestalte een nationaal uitzicht, opgebouwd op de nationale politiek, heeft. Het meetinstrument om dit vast te stellen, is eensdeels het geheel van de in competitie tredende partijen of lijsten en anderdeels de reële aanwezigheid in het kiezerskorps van elk van deze lijsten, m.a.w. de mogelijkheid van elk van deze lijsten om een zetel in de gemeenteraad te overerven, om vertegenwoordigend op te treden.

De globale schaal omvat 5 categorieën :

1. Verkiezingen zonder strijd.
2. Uitsluitend plaatselijke verkiezingsgestalte.

3. Overwegend plaatselijke verkiezingsgestalte.
4. Gemengde verkiezingsgestalte.
5. Overwegend nationale verkiezingsgestalte.

Deze eenvoudig gestelde klassifikatieschaal is in de praktijk zeer moeilijk eenvormig te handhaven. Er zijn dan ook heel wat uitzonderingen in acht genomen.

De eerste categorie : verkiezingen zonder strijd is duidelijk en precies. Het kiezerskorps is bij de samenstelling van de gemeenteraad niet tussen gekomen, omdat het aantal kandidaten gelijk (of soms zelfs kleiner) was dan het aantal te begeven mandaten.

De tweede categorie : uitsluitend plaatselijke lijsten, berust op het feit dat bij de lijsten geen enkele verwijzing naar nationale partijen voorkomt, d.w.z. waar men lijsten heeft van louter plaatselijke, gemeentelijke signatuur zoals : zonder kleur, gemeentebelangen, eigennamen.

De derde categorie van de overwegend plaatselijke verkiezingsgestalte is moeilijker zuiver te tekenen. Hierbij werd als criterium genomen dat er wel namen van nationale partijen mogen voorkomen, maar hoogstens één enkele nationale partij mag gemeenteraadszetels behalen.

De vierde categorie, nl. deze der gemengde verkiezingsgestalte, heeft als criterium dat zowel nationale lijsten als plaatselijke lijsten in competitie treden en zetels behalen.

De vijfde categorie van de overwegend nationale verkiezingsgestalte is als volgt uitgewerkt : enkel lijsten van de nationale partijen treden in competitie, ofwel zijn er ook nog plaatselijke lijsten, maar haalt geen enkele van deze plaatselijke lijsten een zetel.

Enkele aantekeningen ter verduidelijking en ter nuancering van deze categorieën :

1. Bij de tweede categorie worden ook de gemeenten gevoegd waar enkel een aantal CVP lijsten zich kandidaat stelden (bv. in Helchteren, Uikhoven en Bachte-Maria-Leerne), omdat het nadeel : referte naar een nationale partij grotendeels overstemd wordt door de sterke verwijzing naar wat verder dan die referte staat : de heren of dames X, of Y of Z. (Men kan zich in deze gevallen aan de nationale referte slechts onttrekken door blanco of ongeldig te stemmen.)

2. Een lijst die niet onder een nationale partijnaam opkomt, maar er duidelijk naar refereert, wordt beschouwd als een nationale partij indien zij in competitie komt met een andere nationale partij die ook zetels bekomt.

3. In de provincies Luik en Henegouwen en de arrondissementen Nijvel en Namen wordt het etiket « Intérêts communaux » als een natio-

nale partij beschouwd, als deze « Intérêts communaux » in competitie komen met een andere nationale partij, omdat hieronder zeer dikwijls of een coalitie van CVP en Liberalen of één van beide afzonderlijk schuil gaan.

Deze op het eerste zicht grove gelijkschakeling vindt zijn verantwoording enerzijds in de tactiek die de Waalse vleugel van de CVP sterk gestimuleerd heeft bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 om haar lijsten te laten opkomen als « Intérêts Communaux », dit in het kader van haar campagne in het teken van « la gestion communale » teneinde het keuzegedrag zo ver mogelijk van de nationale politiek en zo dicht mogelijk bij het gemeentebeleid te krijgen ; en anderzijds in de precedenten bij vorige gemeenteraadsverkiezingen waar « Intérêts communaux » zeer dikwijls als een CVP lijst of een CVP-Liberale Partij koalitielijst terug te vinden zijn.

4. Als in de arrondissementen Aarlen, Marche-en-Famenne, Neufchâteau, Philippeville en Virton « Intérêts communaux » opkomen tegen een CVP lijst dan worden deze gemeentebelangen opgevat als een coalitie van plaatselijke lijsten met BSP en met PVV. Deze gelijkstelling lijkt het meest overeen te stemmen met de realiteit. Zij wordt ook juist in die gebieden doorgevoerd waar de socialistisch-liberale koalities bij de parlementsverkiezingen tot in 1961 de hoogste percentages halen (7).

Het is vrijwel zeker dat door de gelijkstellingen waarover sprake is in punten 3 en 4, er hier of daar een louter plaatselijke lijst als nationaal of gemengd zal gerangschikt worden. Dit is met de huidige lamentabele kwaliteit van de politieke statistiek haast onoverkomelijk en onvermijdelijk. Maar het tegenovergestelde, de « Intérêts communaux » als loutere gemeentebelangen rangschikken, ware een veel grotere afwijking geweest. Behoudens men in elk van deze gemeenten een degelijk veldonderzoek zou ondernemen, is aan het vermelde euvel niet te verhelpen, en blijft men aangewezen op de minst onjuiste werkwijze. Het is zonder meer duidelijk dat waar er meer en vollediger inlichtingen voorhanden waren deze volledig in aanmerking werden genomen, en dit aantal is toch ook niet onaanzienlijk. Deze gelijkschakeling vertekent overigens niet het verband verstedelijking-verkiezingsgestalte, aangezien ze totaal onafhankelijk van de verstedelijkingsgraad, voor een gans arrondissement of provincie, toegepast wordt.

5. Worden als nationale lijsten aanzien : de gemeentelijke lijsten van de vijf nationale partijen en hun uitsplitsingen over tendenzen, hun dissi-

(7) Philippeville vormt hierop wel een uitzondering.

denties en koalities ; ook de gemeentelijke lijsten van de zeer kleine partijen in het nationaal politiek bestel ; de lijsten op basis van elementen uit de nationale politiek.

6. Een uitzondering op de criteria voor de categorie overwegend nationale verkiezingsgestalte is volgende konstellatie : als twee uitgesplitste lijsten van één nationale partij meer stemmen halen dan een andere nationale partij, en er geen verdere nationale partijen meer in competitie zijn, dan komt deze gemeente niet in de categorie van de overwegend nationale maar van de gemengde verkiezingsgestalte terecht.

7. De bron voor dit onderzoek : Gemeenteraadsverkiezingen 1964. Officiële Uitslagen. Gepubliceerd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en het Openbaar Ambt (Brussel) (1964), (gestencild). Zoveel mogelijk werden verbeteringen aangebracht aan de opgegeven benamingen. Dit is bij voorbeeld het geval voor Assebroek, Sint-Andries, Ronse, die op deze manier van louter plaatselijke verkiezingsgestalte tot overwegend nationale verkiezingsgestalte komen.

Welk is de waarde van dit onderzoek ?

Het onderzoek steunt op de benamingen van de lijsten zoals die opgenomen staan in de officiële resultaten door het Ministerie van Binnenlandse Zaken gepubliceerd. Het betreft hier dus een klassifikatie op basis van een « administratief » bundel, aangevuld door de getalsterkte van de kiezers, zonder in alle gevallen, de konkrete werkelijkheid te kennen. Daarbij is vooral het gelijkschakelen van plaatselijke of nationale *etiketten* met plaatselijke of nationale *belangen* bij de verkiezingen, het zwakste punt in deze klassifikatie. Deze indicering van de verkiezingsgestalte is zeker niet volmaakt ; de betrouwbaarheid en de geldigheid ervan blijven als probleem gesteld.

Bovenvermelde gebreken bepalen dan ook al de grenzen van de geldigheid van dit onderzoek. Men mag niet een absolute graad van zekerheid aan de individuele « schaalwaarden » of klassifikaties toekennen. De waarde van het onderzoek ligt in het feit dat het globaal aanduidt waar de plaatselijke verkiezingsgestalten overwegen, en waar eerder de nationale verkiezingsgestalte opgeld doen. En dit geeft dan een overtuigend beeld van het sterk heterogeen en verscheiden gebeuren dat de gemeenteraadsverkiezingen vormen. Alle gemeenteraadsverkiezingen kunnen niet volgens één enkel gestandaardiseerd patroon benaderd worden, ook als dat patroon het schabloon is van de nationale politiek. Het is dan ook onjuist uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen zonder enige bewerking of selectie in vergelijking te brengen met de uitslagen van de parlementsverkiezingen.

Het resultaat van dit deel van het onderzoek is weergegeven in het kartogram : *De verkiezingsgestalten bij de gemeenteraadsverkiezingen van*

11 oktober 1964. In het zuid-westen van West-Vlaanderen, het oosten van Oost-Vlaanderen en van Vlaams-Brabant, in Limburg, in Luxemburg en het zuiden van Namen overwegen zeer sterk de plaatselijke situaties bij de gemeenteraadsverkiezingen. In het midden van West-Vlaanderen, het noord-oosten van Oost-Vlaanderen, in bijna gans de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen en Luik daarentegen heeft men bij de gemeenteraadsverkiezingen ook sterk met elementen van de nationale politiek te doen. Deze lokalisering van de verschillende verkiezingsgestalten over het grondgebied geeft zeer pregnant als werkhypothese aan dat er een verband bestaat tussen verstedelijking en nationale verkiezingsgestalten. Dit moet nu met meer verfijnde outillering uitgetest worden.

III. De verstedelijking in België.

In zijn beroemde verhandeling over de stad stelt Max Weber : « Economically defined, the city is a settlement the inhabitants of which live primarily of trade and commerce rather than agriculture. However it is not altogether proper to call all localities « cities » which are dominated by trade and commerce. (...) We wish to speak of a « city » only in cases where the local inhabitants satisfy an economically substantial part of their daily wants in the local market, and to an essential extent by products which the local population and that of the immediate hinterland produced for sale in the market or acquired in other ways. In the meaning employed here the « city » is a market place » (8). Hans P. Bahrtd vindt dit marktkriterium een zinnig criterium, maar stelt dat M. Weber alleszins niet de sociologische consequenties uit dit criterium heeft gehaald (9). Hij zelf komt tot volgende stelling : « Eine Stadt ist eine Ansiedlung, in der das gesamte, also auch das alltägliche Leben die Tendenz zeigt, sich zu polarisieren, d.h. entweder im sozialen Aggregatzustand der Öffentlichkeit oder in dem der Privatheit stattzufinden. Es bilden sich eine öffentliche und eine private Sphäre, die in engem Wechselverhältnis stehen, ohne dasz die Polarität verloren geht. Die Lebensbereiche, die weder als « öffentlich » noch als « privat » charakterisiert werden können, verlieren hingegen an Bedeutung. Je stärker Polarität und Wechselbeziehung zwischen öffentlicher und privater Sphäre sich ausprägen, desto « städtischer » ist, soziologisch gesehen, das Leben einer Ansiedlung » (10).

Is het vanuit het opzet van de studie niet geëigend deze theoretische discussie hier te voeren, ook bij de realisatie van het onderzoek kan men

(8) WEBER M., *The City*. Glencoe, 1958 (engelse vertaling), blz. 66-67.

(9) BAHRDT H., *Die moderne Grossstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*. Reinbek, 1961, blz. 37.

(10) BAHRDT H., *a.w.*, blz. 38-39.

geen onderscheid maken tussen de bepaling van Max Weber en van Hans Bahrtdt. Zoals uit het volgende voldoende zal blijken is de sociologische statistiek zeer ontoereikend ; laat staan dat men ergens « openbaar » en « privaat » zou kunnen operationaliseren.

In aansluiting op de typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad van het Centraal Bureau van de Statistiek heeft het Belgisch Nationaal Instituut voor de Statistiek een onderzoek opgezet tot typologie van de Belgische gemeenten naar graad van verstedelijking (11). Verstedelijking wordt hierin omschreven als het « proces (...) teweggebracht door maatschappelijke structuurveranderingen, waardoor gebieden met een oorspronkelijk landelijk aanzien en agrarische samenlevingsvorm geleidelijk aan of schoksgewijze een min of meer uitgesproken stedelijk karakter gaat verkrijgen » (12). De graad van verstedelijking duidt derhalve aan in welke mate dit proces in de onderscheiden gemeenten van het land zich heeft voltrokken ; d.w.z. welke plaats de gemeente op de evolutieschaal platteland-rurban-stad inneemt.

De typologie van het Nationaal Instituut voor de Statistiek berust in de eerste plaats op het percentage agrarische mannelijke beroepsbevolking : gemeenten met meer dan 20 % van haar mannelijke beroepsbevolking in de landbouw komen in de categorie plattelandsgemeenten ; gemeenten met minder dan 20 % agrarische tewerkgestelde mannen in de totale beroepsbevolking komen in de categorie verstedelijkte gemeenten. Op basis van het percentage werkelijke woonforensen t.o.v. de ter plaatse wonende beroepsbevolking, van het percentage werkelijke werkforensen t.o.v. de in de gemeenten werkende bevolking en van de werkgelegenheidscoëfficiënt worden beide categorieën nog uitgesplitst. De vaststelling van een stedelijk karakter op basis van de concentratie van typische regionaal verzorgende diensten en instellingen berust op een enquête voor de Atlas van België en de afbakening van de vijf grote agglomeraties gebeurt op grond van het verslag van de koninklijke commissaris Holvoet (13).

Op basis van deze criteria komen de auteurs tot volgende typologie.

Niveau steden en stedelijke agglomeraties :

- C3 Grote agglomeraties
- C2 Regionale steden
- C1 Gewone steden

(11) VAN WAEVELDE W., VAN DER HAEGEN H., Typologie van de Belgische gemeenten naar graad van verstedelijking op 31 december 1961. In *Statistische studien*, 1968, nr 17, 68 blz. + 1 kartogram.

(12) VAN WAEVELDE W. en VAN DER HAEGEN H., *a.w.*, blz. 4.

(13) VAN WAEVELDE W., VAN DER HAEGEN H., *a.w.*, blz. 6-9.

Niveau verstedelijkte gemeenten :

- B3 Gemengde verstedelijkte gemeenten
- B2 Kleine industrie centra en gemeenten met belangrijke werkfunkties
- B1 Verstedelijkte woongemeenten

Niveau plattelandsgemeenten :

- A4 Landelijke woongemeenten
- A3 Gemengde plattelandsgemeenten
- A2 Gemeenten met agrarisch karakter
- A1 Agrarische gemeenten.

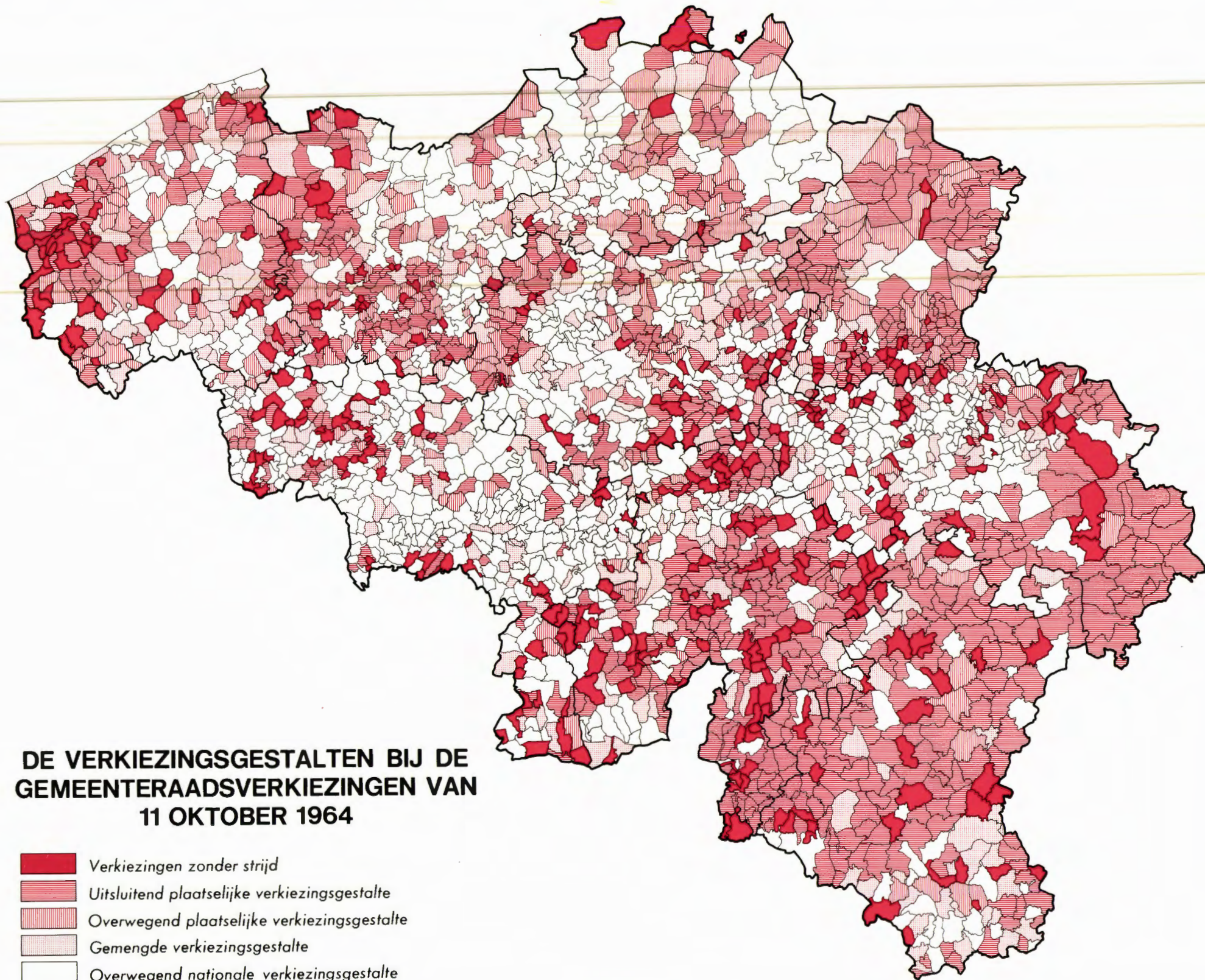
De optiek van de werkgroep, de nummering, het aanwenden van een aantal criteria suggereren duidelijk dat deze typologie een hiërarchische schaal of een vrij eenparig lopende evolutie is. Gezien de criteria gebruikt bij B3 en C3 bijv. is dit niet zonder meer uitgemaakt. De verantwoording van de criteria en van de katedriedrempels bij deze criteria ontbreekt nagenoeg volkomen. De geldigheid valt nog uit te testen. Deze operationalisatie niet perfekt, ze is zelfs een stuk onbevredigend in het licht van haar verstedelijkingsoptiek en in zekere mate arbitrair (waaraan de goedkeuring door de Hoge Raad voor de Statistiek niet veel verandert). Ze is voor onderzoek betreffende de zestiger jaren evenwel beter dan de tot nu toe gebruikte maar allens verouderde indeling van het Ministerieel besluit van 3 december 1938 houdende coördinatie van de verschillende besluiten betreffende de rangschikking van de gemeenten inzake werkloosheid (14).

De klassifikatie van I. De Lanoo, U. Claeys en M. Sansen : *De sociografische indeling van de Belgische gemeenten* lijkt ons niet fundamenteel beter op stuk van indicering van verstedelijking (15). Ook bij deze auteurs is de tewerkstelling in de primaire, secundaire en tertiaire sektor primordiaal. Zij wordt aangevuld met de dichtheid van bevolking. De auteurs komen tot vier katedrieën :

- gemeenten behorende tot het industrieel of stedelijk milieu
- gemeenten behorende tot semi-industrieel milieu
- gemeenten behorende tot semi-landelijk milieu
- gemeenten behorende tot landelijk milieu.

(14) *Belgisch Staatsblad*, 31 december 1938, blz. 7769-7784 (in 1960 aangepast op basis van de volkstelling van 31 december 1947).

(15) DE LANOO I., CLAEYS U. en SANSEN M., *De sociografische indeling van de Belgische gemeenten*. In *Politica*, 1967, nr 1, blz. 1-20.



In elk van deze voorgestelde klassifikaties blijft verstedelijking in eerste instantie geoperationaliseerd naar tewerkstelling in de primaire, secundaire en tertiaire sektor. Dit is zeker niet fout, maar het is onvoldoende. Het is onvoldoende want deze operationalisering kan eveneens gelden voor andere variabelen zoals de tewerkstelling of de economische typologie der gemeenten (16). Deze operationalisering is niet eenzinnig omdat te weinig gewicht is gegeven aan de sekundaire criteria als forensen, als bevolkingsdichtheid. Mogelijk zijn er verstedelijkingscriteria te vinden in bijv. het percentage woningen bewoond door de eigenaar, het percentage woningen aangesloten op een rioolnet, gemiddeld aantal woningen per gebouw, het gemiddeld dagelijks wegverkeer, voertuigen voor goederenverkeer, de schoolbevolking, het aantal schoolinrichtingen, de gezondheidsuitrusting (17).

Hiermede is niet gezegd dat deze criteria de juiste zijn (mogelijks overlappen sommigen in zekere mate de criteria van tewerkstelling) enkel is gesteld dat de operationalisering van verstedelijking, andere elementen naast de criteria van de tewerkstelling, ingebouwd moet krijgen die de operationalisering eenduidig en geldig maakt. Tot nu toe echter zijn de voorhanden zijnde operationalisering door onzuiverheid en onduidelijkheid belast, en affecteren zij ook in die mate het onderzoek. Bovendien zijn tot op heden slechts ordinale schalen voorhanden en geen intervalschalen, wat de statistische handelbaarheid aanzienlijk afsnijdt. Met moet evenwel roeien met de beschikbare riemen.

Op basis van hun sociografische indeling komen I. De Lanoo, U. Claeys en M. Sansen tot volgend beeld van de verstedelijking in België. « Een uitsplitsing per provincie (...) toont aan dat in de provincie Antwerpen de bevolking voor 94,46 % in een gemeente woont met een industrieel (69,63 %) of semi-industrieel (24,83 %) karakter. In de andere Vlaamse provincies is de verspreiding van de bevolking verhoudingsgewijze gelijkmatig te noemen, alhoewel in de provincie West-Vlaanderen nog één inwoner op de 10 in een echte plattelandsgemeente woonachtig is. Er moet eveneens gewezen worden op de provincies Limburg en Oost-Vlaanderen, die bijna een derde van hun bevolking in het semi-industrieel milieu herbergen. In Wallonië is de diversiteit veel groter dan in Vlaanderen. Vooral de Henegouwse en Luikse actieve mannen wonen in sterk geïndustrialiseerde gemeenten. In Namen en vooral in Luxemburg

(16) Zie bijvoorbeeld hoe dicht men met deze werkwijze ligt bij deze waarmee R. De Smet en R. Evalenko de klassen of zoals zij het ook noemden de sociale structuur wilden vastleggen. In DE SMET R. en EVALENKO R., *Les élections belges. Explication de la répartition géographique des suffrages*. Brussel, 1956, 176 blz.

(17) Zie bijvoorbeeld de kartogrammen 54, 75, 77-90, 93-99 in deel I en de kartogrammen 11 en 15 in deel II van *Bestuur van stedenbouw en ruimtelijke ordening*, Atlas van de nationale survey. Brussel, 2 delen, doorlopende uitgave vanaf 1953.

komt het landelijk milieu nog tot zijn volle recht. Zowel Vlaams als Waals Brabant sluiten eerder bij de verdeling van de Vlaamse provincies aan » (18).

W. Van Waelvelde en H. Van der Haegen komen in hun studie tot de onderhavige schets van de mate van verstedelijking in België. « De centrale en noord-oostelijke zone van het land (tussen Gent-Antwerpen-Maaseik-Luik-Charleroi-Borinage) [is duidelijk] verstedelijkt op enkele tuinbouwgemeenten en de leemstreken van West-Henegouwen, Oost-Brabant en Haspengouw na. De randgebieden van ons land, vooral de meest excentrische, bewaarden het sterkst hun plattelandscachet. Slechts daar waar belangrijke lokale aktiviteitskernen aanwezig waren en/of aansluiting bij buitenlandse nijverheidscentra mogelijk was zijn deze gebieden verstedelijkt, vb. de kust, het Kortrijkse en Belgisch Lotharingen » (19). Vergeleken met de spreiding van de verschillende verkiezingsgestalten is er op het eerste gezicht in grote lijnen een treffende overeenkomst waar te nemen. Deze overeenkomst zet dan ook aan de vergelijking meer precies door te voeren.

IV. Nationale dominantie op het stedelijk erf.

De frekwentie van de verschillende verkiezingsgestaltetypes in de gemeenteraadsverkiezingen over de verstedelijkingscategorieën, zowel deze van W. Van Waelvelde en H. Van der Haegen als deze van I. De Lanoo, U. Claeys en M. Sansen (20), wijst erop dat er een positief verband is tussen toenemende verstedelijking en verschuiving van plaatselijke naar overwegend nationale verkiezingsgestalten bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het is niet zo dat de overwegend nationale verkiezingsgestalte uitsluitend in de hoogste categorie van verstedelijking is te vinden, en dat omgekeerd de uitsluitend plaatselijke verkiezingsgestalte en de verkiezingen zonder strijd alleen op het platteland zouden terug te vinden zijn. Maar wel is waar dat het zwaartepunt van de eerder nationale verkiezingsgestalten in de verstedelijkte gemeenten en steden ligt, en dat het zwaartepunt van de plaatselijke verkiezingsgestalten ligt in de plattelandsgemeenten. Dit leest men duidelijk uit bijgaande grafieken I en II waarbij, zowel volgens

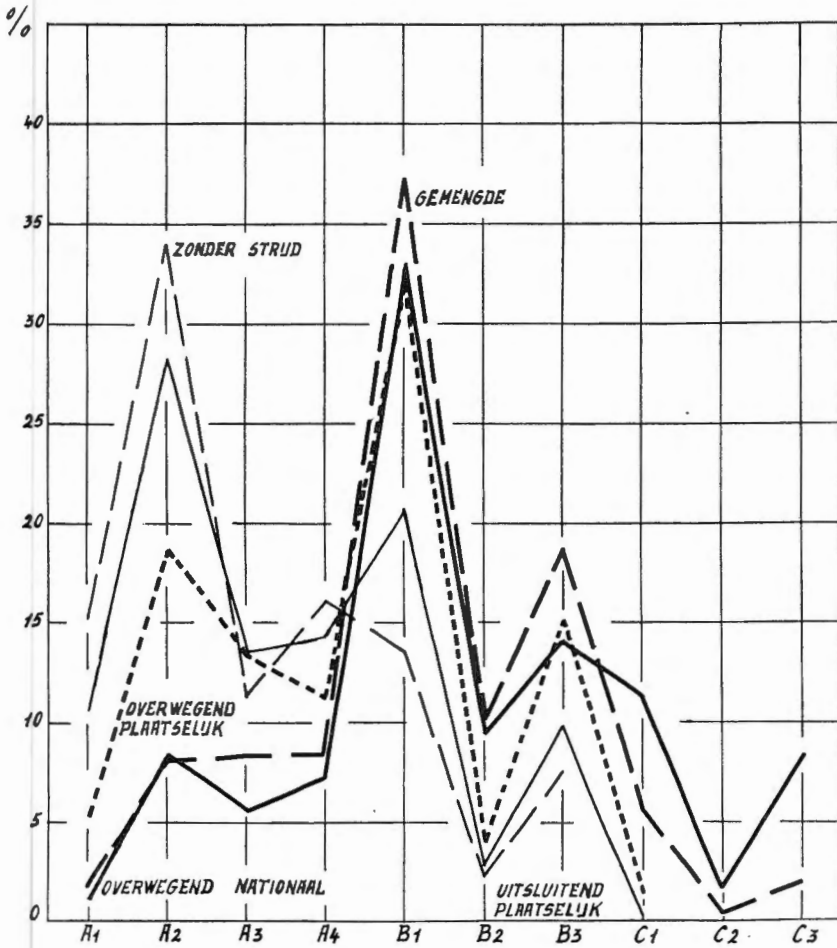
(18) DE LANOO I., CLAEYS U. en SANSEN M., *a.w.*, blz. 20.

(19) VAN WAELVELDE W. en VAN DER HAEGEN H., *a.w.*, blz. 11. Voor de kartografische weergave van de verstedelijkingsgraad van de Belgische gemeenten in 1961 zie : VAN WAELVELDE W. en VAN DER HAEGEN H., *a.w.*, blz. 56-57. *Bestuur van stedenbouw en ruimtelijke ordening*, *a.w.*, deel II, kartogram n° 28.

(20) Voor gemakkelijheid van tekst zullen deze verstedelijkingsklassifikaties voortaan met een afkorting worden aangegeven : W. Van Waelvelde, H. Van der Haegen : W ; I. De Lanoo, U. Claeys en M. Sansen : D.

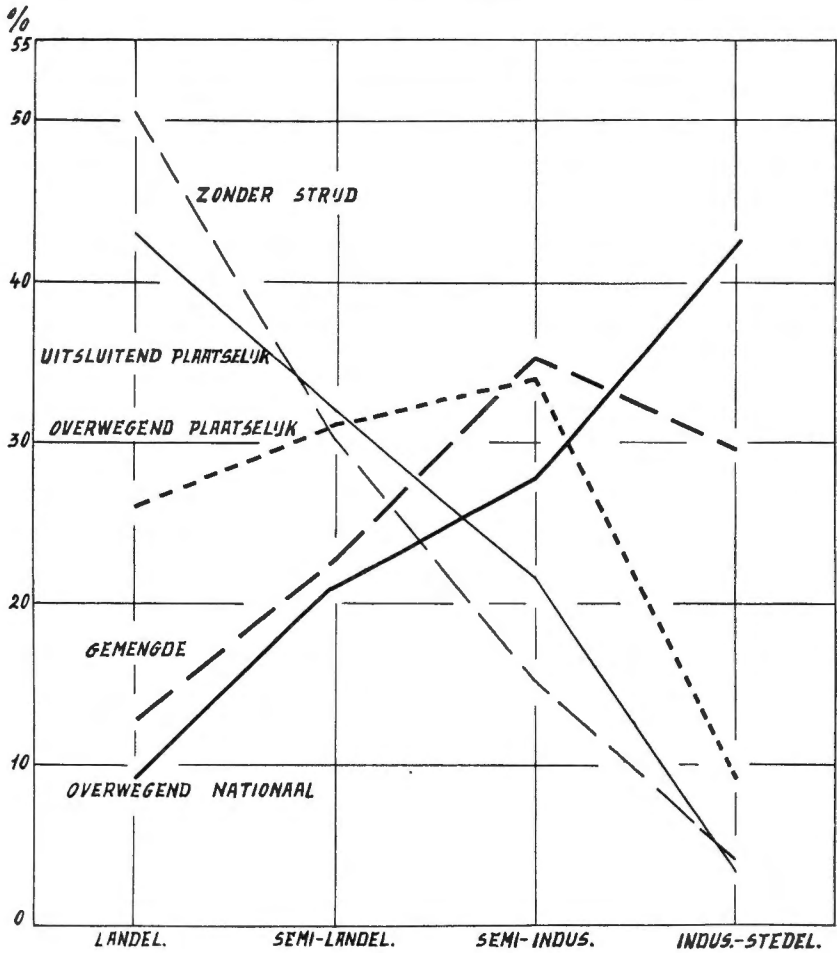
GRAFIEK I.

VERKIEZINGSGESTALTE EN VERSTEDELIJING (W)



GRAFIEK II.

VERKIEZINGSGESTALTE EN VERSTEDELIJING (D)



de klassifikatie W (grafiek I) als volgens de klassifikatie D (grafiek II), de verstedelijking en de verkiezingsgestalten bij de gemeenteraadsverkiezingen in vergelijking gebracht worden. (Om de grafieken meer leesbaar te maken werd gesteld dat alle categorieën van verkiezingsgestalten een zelfde aantal gemeenten omvatten; de cijfers waarop deze grafieken steunen zijn derhalve geen absolute cijfers, maar omgerekend op 100 gemeenten per categorie.) Vooral grafiek II is bijzonder sprekend: het verloop van enerzijds verkiezingen zonder strijd en uitsluitend plaatselijke verkiezingen en anderzijds van gemengde en overwegend nationale verkiezingsgestalten is volkomen tegengesteld: voor de eersten een fikse daling naarmate verstedelijking toeneemt, en voor de laatsten een haast even fikse stijging bij dezelfde veranderingen in verstedelijking. Op het stedelijk erf domineert het nationale.

De verkiezingen zonder strijd zijn overwegend gelokaliseerd in semi-landelijke en landelijke gemeenten van klassifikatie D en zitten haast uitsluitend in de gemeenten A1 tot en met B1 van klassifikatie W. Ook de uitsluitend plaatselijke verkiezingsgestalte zit bij W vooral in deze categorieën van A1 tot en met B1, met dien verstande dat ook B3 er een aanzienlijk aantal heeft. In de klassifikatie D is ook de landelijke gemeente nog de modale categorie van deze verkiezingsgestalte.

Het overwegend plaatselijke verkiezingstype schuift reeds een eindje op naar verstedelijking. Bij W ligt de modale categorie niet meer zoals voor vorige types in de plattelandsgemeente met agrarisch karakter (A2) maar in de verstedelijkte gemeente met woonfunctie B1 (21). Bij D is de modale categorie nu de semi-industriële gemeente, zij het dat de semi-landelijke en de landelijke ook bijna even hoge frekwenties halen. De gemengde verkiezingsgestalte gaat nog meer naar de verstedelijking toe: modus en de mediaan liggen bij W nog altijd in de verstedelijkte gemeente met woonfunctie maar de steden komen pas in dit type frekvent voor; bij de klassifikatie D blijft de modale categorie ook nog de semi-industriële gemeente, maar de landelijke gemeenten komen hier veel minder voor en de industriële of stedelijke gemeenten daarentegen veel frekwenter. De steden kennen hoofdzakelijk een overwegend nationale verkiezingsgestalte. In bijgaande tabel I worden cijfermatig de uitkomsten van dit onderzoek volgens de klassifikatie W aangegeven.

(21) Het feit dat bijna de helft (47,4 %) van de Belgische gemeenten tot de plattelandsgemeenten behoren en dat nog eens meer dan een vierde van de gemeenten in de categorie B1, verstedelijkte gemeente met woonfunctie vallen, maakt het natuurlijk moeilijk voor mediaan en modus om buiten deze categorieën te vallen. Dit maakt ook dat grafiek I zo moeilijk leesbaar is.

TABEL I

Plaatsing van de verkiezingsgestalten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 volgens categorieën van verstedelijking (W)

Verstedelijkingscategorie	Verkiezingsgestalte					Aantal gemeenten per verstedelijkingscategorie
	Overwegend nationaal	Gemengd	Overwegend plaatselijk	Uitsluitend plaatselijk	Verkiezingen zonder strijd	
A1 Agrarische gemeenten	9	5	12	86	61	173
A2 Gemeenten met agrarisch karakter . . .	70	26	42	229	136	503
A3 Gemengde plattelandsgemeenten	47	27	30	109	45	258
A4 Landelijke woongemeenten	61	27	25	116	64	293
B1 Verstedelijke woongemeenten	273	120	70	167	54	684
B2 Kleine industriecentra en gemeenten mèt werkfuncties . . .	78	32	9	23	9	151
B3 Gemengde verstedelijkte gemeenten . .	116	60	34	79	30	319
C1 Gewone steden . .	93	18	3	2	—	116
C2 Regionale steden . .	14	1	—	—	—	15
C3 Grote agglomeraties	70	6	—	—	2	78
Totaal niveau A : plattelandsgemeenten . .	187	85	109	540	306	1.227
Totaal niveau B : verstedelijkte gemeenten . .	467	212	113	269	93	1.154
Totaal niveau C : steden en stedelijke agglomeraties	177	25	3	2	2	209
Algemeen totaal	831	322	225	811	401	2.590

Indien men aan de verkiezingsgestaltetypes een score geeft van 1 tot en met 5 (de ordinale schaal wordt hier gepromoveerd tot intervalschaal) en men het aantal gevallen per verkiezingsgestaltetype gelijkshakeld aan 100 dan bekomt men, in de klassifikatie D volgende waarden voor de verstedelijkingskategorieën :

stedelijke of industriële gemeenten	:	161
semi-industriële gemeenten	:	363
semi-landelijke gemeenten	:	438
landelijke gemeenten	:	538

Deze waarden liggen bijna op een rechte lijn, als men de verstedelijkingskategorieën met gelijke intervallen op een schaal denkt. Mits geldigheid van deze (tot nu toe) arbitraire ombouw van rangorde tot interval, wijst de spreiding van deze waarden op een zeer hoge positieve korrelatie. Maar in de sociologie of politologie zo statistisch-synthesematig kunnen werken is vooralsnog een uitzondering. En dit onderzoek maakt zoals reeds meermaals is aangegeven, geen uitzondering op de regel. Vooralsnog moet men het met frekwentietabellen en frekwentiepolygonen doen. Deze zijn in dit geval toch wel sprekend.

Besluit.

Tussen de aard van de verkiezingsgestalte der gemeenteraadsverkiezingen, uitgezet van verkiezing zonder strijd en uitsluitend plaatselijke verkiezingsgestalte tot overwegend nationale verkiezingsgestalte, en de graad van verstedelijking gemeten zowel langs de klassifikatie van het Nationaal Instituut voor de Statistiek als langs deze van I. De Lanoo, U. Claeys en M. Sansen is er een duidelijk verband.

Gezien de operationalisatie van de verstedelijkingsgraad in beide klassifikaties ook een operationalisering van de sociaal-ekonomische structuur der gemeenten kan zijn, is het uit dien hoofde alleen reeds onmogelijk van een oorzakelijk verband te spreken. Daarom kan dit onderzoek niet het oorzakelijkheidsverband aantonen van de stelling van Hans Bahrdr betreffende het verval van de gemeentelijke res publica.

« Im ganzen müssen wir also feststellen, dasz die soziale Umschichtung in den Städten trotz der Vergroszerung der Städte selbst, trotz zunehmender Verstärkerung der ganzen Gesellschaft zu einer Schwächerung der einzelnen Stadt als eines Kristallisationszentrums für politische Öffentlichkeit geführt hat. Die Bewohnerschaft der industriellen Groszstadt besteht zum überwiegenden Teil aus Menschen, die zwar Städter, aber nicht Stadtbürger sind. (...) Sie haben oft Nachbarschaftsbeziehungen, aber diese liegen diesseits der öffentliche Sphäre und sind deshalb auch nicht konsti-

tutiv für eine kommunale Demokratie, die auf einer Öffentlichkeit aufbaut. Sie sind zum Teil auch politisch integriert — jedenfalls immer noch in stärkerem Masz als die kleinstädtische und ländliche Bevölkerung, aber sie sind es weniger als Stadtbürger als vielmehr als Verbands-, Gewerkschafts- oder Parteimitglieder und als Staatsburger » (22). Hans Bahrtd stelt zijn stelling over de teloorgang van de gemeentelijke openbare politiek ingevolge de verstedelijking duidelijk in historisch perspectief. Ook al is voorgaand onderzoek helemaal niet in de tijd uitgestreken, maar integendeel enkel ruimtelijk geventileerd naar de verschillende graden van verstedelijking in de aktuele stand en ook al laten de operationalisaties van verstedelijking geen sluitend bewijs toe, toch is aangetoond dat er een nauw verband is tussen verstedelijking en toenemende doordringing van de nationale politiek op gemeentelijk vlak. Dit wijst ook enigermate in de richting van het kwalitatieve participatieverschil waar volgens L. Huyse een aantal auteurs toe komen (J. Steiner, G. Dupeux, Sj. Groenman): «De stedelingen zouden vooral geïnteresseerd zijn in de politieke gebeurtenissen met nationale betekenis, de inwoners van landelijke streken in de plaatselijke problemen » (23). Of om het nog scherper theoretisch te plaatsen, zoals Sj. Groenman in het kader van zijn discontinu wereldbeeld: « De hypothese der ijle zone leidt in elk geval tot twee objecten van belangstelling : de zeer kleine gemeente en het gehele land. (...) Het blijkt vooreerst, dat het Nederlandse stemgerechtigde publiek zegt het meest geïnteresseerd te zijn in de politiek van het gehele land en daarna van de gemeente. (...) Er openbaart zich de regelmatigheid, dat naarmate de gemeente groter wordt de inwoners zich steeds meer gaan interesseren voor de landelijke vraagstukken. (...) De provincie ligt kennelijk in een ijle zone » (24). Vraag is hierbij of, zoals H. Bahrtd stelt, ook de stad niet reeds in die ijle zone ligt ? De cijfers waarop Sj. Groenman steunt liggen voor de gemeenten met 50.000 en meer inwoners niet zo bar sterk ten voordele van de stad en in dit onderzoek over België zit ook wel een flinke aanwijzing naar het stedelijke niemandsland. In dit laatste onderzoek wordt niet met de interesse maar met de sociologisch veel hardere verkiezingsgestalte gewerkt. En daarbij wordt bevonden dat het nationale op het stedelijke erf domineert en het plaatselijke haast een exclusiviteit is voor het platteland en de rurban. Dat is een aanzienlijk argument voor de stelling van Hans Bahrtd. « Zo zou men kunnen stellen, dat een doelmatige bediening van het [stedelijk] publieke erf slechts mogelijk is wanneer op essentiële

(22) BAHRDT H., *a.w.*, blz. 90.

(23) HUYSE L., *De niet-aanwezige staatsburger*. Antwerpen, 1969, blz. 146-147.

(24) GROENMAN S., Het discontinu wereldbeeld. In *Mens en maatschappij*, 1960, nr 6, blz. 407 en 409.

momenten het publiek van dit [stedelijk] erf wordt gejaagd » (25). Ook al schrikt H. Jolles wel even terug voor het totaal handhaven van deze stelling, toch rijst uit voorgaand onderzoek de vraag of niet op de essentiële momenten, en zelfs in zijn geheel, het publiek van het stedelijk erf weg is? Stelt voorgaand onderzoek niet vrij dringend een eis tot « Entmythologisierung » van de gemeenteraadsverkiezingen als instrument van directe democratie en als instrument van beleidskeuze, minstens voor de steden en de stedelijke agglomeraties?

(25) JOLLES H., De beheersbaarheid van het stedelijk erf. In *Mens en maatschappij*, 1968, nr 3, blz. 252.

